

situne dei

Årsskrift för
Sigtunaforskning
2010

In honorem Sten Tesch

English Summaries

Redaktion:
Rune Edberg och Anders Wikström
Engelsk översättning och språkgranskning:
Christina Reid

Utgiven av Sigtuna Museum
ISSN 1653-8498

Pilen som satte Birkas Garnison i brand

Lena Holmquist

Frågan om hur och varför den vikingatida staden Birka övergavs har sysselsatt forskarna under årtionden, för att inte säga århundraden.

Att övergivandet skulle ha skett tämligen snabbt, någon gång under slutet av 900-talet, tycks man dock vara ganska överens om. Likaledes att Birka relativt omgående skulle ha omlokaliserats till och ersatts av det tidigmedeltida Sigtuna.

I denna artikel dristar jag mig till att utifrån ett enda föremål lämna synpunkter på Birkas övergivande, i första hand den del av staden som kommit att benämnas Garnisonen vilken ingår som en del i Birkas befästningsverk (Holmquist Olausson 2002a).

När det gäller den förmodade överflyttningen från Birka till Sigtuna måste man klargöra vad det är som flyttar. Är det Birkas funktioner i form av bl. a. handel? Flyttar hantverkare, köpmän och övriga invånare med eller är det frågan om andra grupper av människor? Och kanske viktigast av allt, är det samma överhöghet som styr och kontrollerar Birka som i Sigtuna? (jfr Holmquist Olausson 1993).

Förslagen om varför Birka överges har varit många. Ett är att platsen utsatts för överfall, nedbränning och plundring (Arbman 1939:130–132). Ett annat har varit att vattenlederna i främst Södertälje ska ha grundats upp på grund av landhöjningen. Denna linje är sedan länge företrädd av Björn Ambrosiani (Clarke & Ambrosiani 1993). Andra förslag har varit att sjukdomar drabbat staden eller miljöproblem i form av svårigheter med sophantering. Ett ytterligare förslag är att det ”hedniska” Birka skulle ha ersatts av det ”kristna” Sigtuna. Birka skulle ha varit för hedniskt influerat för att den kristna kyrkan skulle vilja etablera sig där. Slutligen har det i olika sammanhang sagts att det rört sig om maktpolitiska förändringar och strävanden (nu senast Ros 2009:32–33 och där anf. litt). Det skulle ha varit en annan kungamakt som styrt i Birka än den som kommit att etablera sig i Sigtuna. De sistnämnda förslagen har antytts från olika håll och diskuterats vid olika seminarier och konferenser men tankarna har i mindre utsträckning publicerats.

Här finns inte utrymme att mer ingående diskutera de olika hypoteserna om Birkas övergivande, men frågan är på intet sätt färdigbehandlad.

Under senare år har i första hand Sten Tesch, men även andra forskare, diskuterat anläggningsfasen i Sigtuna. Tesch menar sig se andra typer av funktioner i det äldsta Sigtuna än de som finns i Birka. I korta drag och förenklat så menar han att det äldsta Sigtuna består av stadstomter som innehas av kungen vilken förlånade dem till stormän i avsikten att knyta närmare lojalitetsband. Stormännen från landsbygden bodde inte permanent i Sigtuna utan reste vid speciella tillfällen in till staden och uppehöll sig då i sina stadsgårdar. Handel och hantverk, menar Tesch, förekommer inte i lika hög utsträckning i det äldsta Sigtuna som i Birka (Tesch 2008 och där anf. litt.).

Birkas slutfas och Sigtunas början

Birkas sägs upphöra någon gång omkring 975 därför att det yngsta mynt som påträffats där ärpräglat 963–967. En ytterligare indikation på att Birka överges mot slutet av 900-talet är att det stora myntflöde av västeuropeiska mynt som gör sig gällande under perioden inte är märkbar i Birka. Det finns dock en del Birkafynd vilka har en datering från slutet av 900- och början av 1000-talet även om flera av dessa är påträffade i osäkra kontexter (Jansson 1985:182–185; jfr Kyhlberg 1973). Bland de senare daterade fynden kan här nämnas runstensfragmenten i senvikingatida stil (U 6–8) från Björkö by (Wessén 1940:9f; jfr Nyström 1992:66) Dessa bör snarast kopplas till en agrar bosättning som existerade parallellt med och utanför Birka.

I min avhandling diskuterade jag frågan och förde då fram att det funnits en bosättning med långväga handelskontakter som föregått själva staden (Holmquist Olausson 1993:10). Belägg för detta har nu framkommit genom resultaten från utgrävningar gjorda av Riksantikvarieämbetet under 2005–2007 norr om Björkö by. Där har lämningar efter en agrar bebyggelse undersökts som ligger utanför stadsvallen och som är samtida med staden (Bäck 2009).

Den yngsta fasen i kulturlagret i Svarta jorden på Birka har starkt störts av uppodling, vilken tycks ha startat ganska omgående sedan platsen lagts öde. Detta gör dateringen svår. Anekdoter från början av 1900-talet berättar att de unga kvinnorna från Björkö by var kända för sin vackra halsband bestående av slipade pärlor av bergkristall och karneol (muntlig uppgift prof. em. Greta Arwidsson). Berättelser finns också om hur sopor fraktats ut från Stockholms krogar och spritt som gödsel. Det gör att de yngsta lagren blivit uppblandade med bl a porlinskärvor, kritt pipor och ostronskal.

Det äldsta Sigtuna

När det gäller Sigtunas äldsta kulturlager så har dateringen satts till 980-tal. Denna datering stöds nu senast av Jonas Ros som menar att avsaknaden av vissa fynd såsom spännbucklor i de äldsta lagren gör att han inte vill sätta dateringen tidigare än så (Ros 2009:184). En invändning mot den slutsatsen skulle kunna vara att det finns andra orsaker till att just spännbucklor saknas i detta skede.

Men även tidigare dateringar har föreslagits i samband med undersökningarna av kv. S:ta Gertrud. Den äldsta fasen (fas 1) är neddragen till före år 980 men inte tidigare än mitten av 900-talet. ”Dateringen av

Fig. 1. "Krigarnas hus" i Garnisonen på Birka efter utgrävning. Foto förf.

faserna bygger på ett hypotetiskt antagande om byggnadernas brukstid och lagrens fyndsammansättning" (Bäck & Carlsson 1994:101). Nu är det ett tag sedan denna rapport publicerades och ett antal omfattande grävningar har sedan dess företagits i kvarteren Professorn, Trädgårdsmästaren och nu senast i Humlegården. När dessa undersökningar är färdigbearbetade och utvärderade så kommer troligen bilden att ytterligare nyanseras och dateringarna förfinas.

För en tidig datering av den äldsta fasen talar också dateringar från undersökningar av gravgårdarna i anslutning till Sigtuna. ¹⁴C- dateringarna därifrån är mycket tidiga och en del äldre fynd stärker också tanken om möjligheten att dra ned Sigtuna i tid (muntl. meddel. Anders Wikström). Nu är inte fyndmaterialet färdigbearbetat och fullt

genomgången och när det är klart skulle diskussionen kunna föras på en än säkrare grund. Dock visar resultaten på möjligheten till nya infallsvinklar rörande Sigtunas grundläggande och bilden kommer med största sannolikhet att nyanseras och visa sig vara mer komplex t.ex. när det gäller tomtutläggningen.

Sammanfattningsvis kan sägas att dateringen av sista fasen i Birka och den äldsta i Sigtuna är svåråtkomlig och ännu inte är helt utredd. Detta tillsammans med att klarlägga de bägge städernas funktion i dessa faser framstår fortfarande som en angelägen forskningsuppgift.

Birkas Garnison

Utifrån de resultat som framkommit vid undersökningarna i Birkas befästningsverk

1995–2004 så kan noteras att händelserna i Birkas Garnison är starkt kopplade till stadens sista fas och därmed övergivande.

Garnisonsområdet består av ett flertal uppbyggda terrasser i en trång sluttande svacka nedanför Borgvallen. I området har påträffats lämningar efter olika byggnader och konstruktioner. Den mest iögonfallande byggnaden i området har varit ett 19 x 10 m stort hus avsett för profana och rituella sammankomster, det s.k. Krigarnas hus (*fig. 1*). I huset har en stor mängd av föremål av manlig militär karaktär påträffats däribland kan nämnas metalldelar från vapen såsom spjut och sköldar. Dessa har stått uppställda tillsammans med kistor längs utmed husets väggar. Även i området utanför cermonihuset har totalt bortåt 400 vapendelar påträffats (Holmquist Olausson & Kitzler Åhfeldt 2002; Hedenstierna-Jonson 2006). Alla de vikingatida vapentyperna finns representerade, inkluderade möjliga delar från en hjälm i form av förgyllda ornerade bronsbeslag (Holmquist Olausson & Petrovski 2008).

I Garnisonen kan liksom vid de övriga inom projektet ”Borgar och befästningsverk i Mellansverige 400–1100 AD” undersökta platserna, stadsvallen och borgvallen flera faser beläggas. Den yngsta är daterad till andra hälften av 900-talet och synes korrelera med den yngsta fasen i borgvallen. Träöverbyggnaden på borgvallen (bröstvärn och skyttegång) brinner mot slutet av 900-talet eller eventuellt ännu senare. Framförallt ¹⁴C-dateringarna antyder att branden kan ha ägt rum så sent som in på 1000-talet (Holmquist Olausson 1997).

Att den sista händelse som äger rum i Garnisonen är ett anfall råder nog inget tvivel om. De starkt sot- och träkolsbemängda kulturlagren i och utanför byggnaderna är

en tydlig indikation på det. Bland de tidigare nämnda vapnen utgörs 170 av spetsar av olika typer. Pilarna är spridda över hela Garnisonenområdet och en stor del av dem låg mycket ytligt direkt under grässvålen. Situationen i Garnisonen är närmast att likna vid ett ”arkeologiskt fryst tillfälle”, där alla fynd blivit liggande kvar utan att påverkas av senare tiders uppodling eller byggnation. Varför dessa värdefulla metallföremål inte tagits om hand vid ett senare tillfälle är en intressant fråga som väcker flera tankar (Holmquist Olausson 2001, 2002a, b). Utifrån pilfynden i Garnisonen har nu senast Peter Lindbom (2009) anslutit sig till tanken om ett överfall. De idéer som han presenterar i artikeln finns det anledning att återkomma till. Utrymmet tillåter inte att de ventileras i denna artikel.

Att Krigarnas hus varit avsett att ge intryck av makt och status råder det nog inget tvivel om. Det har varit en byggnad som med sin stora volym varit synlig på långt håll, inte minst från sjösidan. Att bränna ned en så stor byggnad med cermonifunktioner var att uppnå stor prestigevinna för fienden eftersom man nått in i själva organisationens hjärta.

Det kan finnas flera förklaringar till att platsen lämnats orörd. En kan vara att den blivit tänkt att ges åt guden Oden som ett krigsoffer redan innan anfallet ägde rum. Men även efter anfallet, om utgången blev den förväntade, kunde platsen ges som offer. Platsen kunde vigas åt s. k. hierofanier. Vid dessa platser kunde man uppleva helighet (Nordberg 2003:116). Att guden Oden starkt knutits till Garnisonen märks bl a av de offerdepositioner som påträffades i ett av de takbärande stolphålen till ”Krigarnas hus”. Där fanns bl a nedlagt gudens främsta symbol, spjutet. Även i andra bygg-

Fig. 2. Brandpil påträffad intill väggen i "Krigarnas hus".

Fig. 3. Brandpil från gravfältet Nogradsap i Ungern.

nadskonstruktioner i Garnisonen har spjut deponerats (Kitzler Åhfeldt 2001).

Brandpilen i Garnisonen

Spåren av det förmodade anfallet utgörs av pilar som av allt att döma skjutits från sjösidan och upp mot Garnisonsområdets terrasser. Åtminstone två pilregn kan beräknas utifrån pilarnas placering. Även inne i ceremonihuset tycks striden stått och även där har man skjutit med pilbåge. Pilarna är av både lokal typ dvs. de som brukar benämnas Mälardalstyp eller Wegraeus typ A1 (Wegraeus 1971) men det förekommer även typer av mer "östlig" karaktär som slaviska pilar med mothak, en del av pilarna kan också vara av typer som härstammar från platser även ännu längre österut (jfr Lindbom 2009). Bland Garnisonens finns flera vapentyper av östlig karaktär bl a lameller till en (möjligen flera) pansarskjorta. Det är den enda i sitt slag som påträffats i Skandi-

navien (Thordeman 1939; Stjerna 2004). Att Garnisonens krigare behärskat den östliga varianten av bågskytte visar bl a fynd av en tumring, också den enda kända i sitt slag i Skandinavien, och metalldelar till pilkoger och bågfordral (Lundström 2006; Lundström, Hedenstierna-Jonson & Holmquist Olausson 2009).

Bland pilarna återfinns ett enstaka exemplar av en s. k. brandpil i järn. Den är 10 cm lång och har ett blad med romboid form, största bredd 5 cm. På bladet finns ett avlångt oregelbundet format hål ca 3 cm x 1,5 cm stort (fig. 2). Hålet är avsett för att hålla ett lättantändligt material t ex blånor, för att därefter kunna skjutas iväg brinnande. Pilen är påträffad i den västra delen av ceremonihuset nära väggen, och skulle tolkas som att man skjutit mot husets vägg och att den fastnat där. Pilen påträffades 4 cm ned i en stolphålsfyllning (A114) och bör därför föras till den allra sista fasen i Garnisonen (Holmquist Olausson & Kitzler Åhfeldt 2002:63).

Brandpilar är inte vanligt förekommande i Sverige (jfr. KLNMBand XIII: 280–283) men har påträffats på fyra platser i Dalarna: i Malung-Uvån, ett exemplar som lösfynd, (Serning 1966, pl. 20:17); i Mora-Kråkberg, ett exemplar som gravfynd (Serning 1966 pl. 27:15), vidare Mora-Långlet (Serning 1966, pl. 45:6) ett exemplar som lösfynd samt i Älvdalen-Lunnkroken (Serning 1966 pl. 106:4), ett exemplar även det som lösfynd (Serning 1966, tabell 2 sid. 46–47).

Serning menade att de endast förekommer i Dalarna med ett undantag, nämligen en pilspets förvarad i Medelpads fornhem (Serning 1966:50; jfr Trotzig 1936:8). Pilspetsarna från Dalarna menar Serning kan dateras till vikingatid. Hon skriver att

ingen av de tre dalaspetsarna går att datera närmare än vikingatid (av ovan framgår dock att Serning redovisar fyra exemplar). Serning menar att det är osannolikt att pilspetsarna använts som brandpilar i egentlig mening med hänsyn tagen till fyndplatsernas geografiska läge och hon stöder sig på ett muntligt meddelande från prof. Greta Arwidsson, som föreslagit att de kan ha använts som signalpilar istället.

Två av pilarna från Malung och Mora har oproportionellt stora hål. Förklaring till Malungspilens stora genombrytning kan ha varit att den skulle göra pilen lättare. En massiv spets skulle ha blivit för tung för att kunna användas vid bågskytte, ansåg Serning (1966:50). Frågan om till vad dessa pilar använts får nog inte därmed ses som färdigutredd utan skulle behöva ytterligare diskuteras.

Den närmaste goda parallellen som jag funnit utanför Sverige är en pilspets påträffad i Ungern. Den har större likheter med pilspetsen från Garnisonen än exemplaren från Dalarna.

Pilen är påträffad i en grav på ett gravfält som heter Nogradsap i Nograd-området. På gravfältet undersöktes ett 20-tal gravar men det har troligen innehållit många fler. De rikt utrustade gravarna innehöll bl. a pilspetsar, bältesbeslag med rik växtornamentik, delar till koger och sadelbeslag. Gravfältet dateras till mitten av 900-talet och in i 1000-talet.

Pilspetsen från Ungern är 11,5 cm lång och beskrivs på följande kortfattade sätt "Large lozenge-shaped arrowhead with a long barb and an oval opening in its middle. These arrowheads were used as incendiary arrows; the burning brand was fitted into the opening" (Fodor 1996:401, fig. 4, 402) (fig. 3).

Fyndmaterialet från det ungerska gravfältet uppvisar likheter med det från Garnisonen främst när det gäller bältesuppsättningar och förekomst av koger. Garnisonen tycks ha sina främsta paralleller att söka österut, eller i sydostlig riktning i Europa, snarare än inom Sverige.

Slutkommentar

Bland det omfattande och rikt varierande fyndmaterialet från Birkas Garnison har jag valt ut ett enstaka föremål som utgångspunkt för att åter ställa frågor om dateringen av de yngsta lagren i Birka respektive Sigtuna och om hur dessa platser fungerat i sin samtid och om det kan sägas att de direkt efterträder varandra. Sedan länge har det varit närmast varit en självklarhet att "centralortena" Helgö–Birka–Sigtuna efterträder och ersätter varandra. Men nya resultat från Helgö visar att platsen inte i första hand varit den handels- och hantverksplats som man tidigare tolkat den som. Inte heller i Sigtuna har det i det allra äldsta skedet i första hand varit frågan om handels- och hantverksaktiviter. Kanske är det dags att omformulera våra frågor om dessa bosättningar?

Den brandpil som jag valt ut är sällsynt i Sverige men har nära paralleller i Sydosteuropa under vikingatid vilket för övrigt gäller stora delar av fyndmaterialet i Garnisonen.

Att utifrån piltyper dra slutsatser om varifrån de anfallande krigarna kom kan vara vanskligt eftersom det är känt faktum att efter sammanstötningar så har pilar samlats in från de olika parterna. Men däremot kan det kanske vara värt att åter snegla åt de frågor om Birkas befästningsverk som Holger Arbman ställde för 70 år sedan. Några av dessa har vi kunna besvara inom projektet

”Borgar och i Mellansverige 400–1100 e. Kr”. I inledningen ovan tog jag upp Arbman’s förslag till varför Birka övergavs. Att Garnisonen brändes ned efter det att platsen anfallits står efter de nu avslutade undersökningarna ganska klart. Om samma gäller för hela Birka-komplexet går det däremot inte säga något om. Möjligen överges staden medan Birkas borg och Garnison fortsätter att existera och ingå i ett försvarssystem som ligger längre ut mot Östersjön (jfr Holmquist Olausson 2002b:166).

Det skulle då vara tänkbart att Birkas befästning ingått i ett yttre försvar av Sigtuna som ju helt saknar kända försvarsanläggningar. Därmed skulle det då kunna finnas en koppling mellan Birka och Sigtuna men på ett annat sätt än vad som tidigare diskuterats.

Referenser

- Arbman, H. 1939. *Birka. Sveriges äldsta handelsstad*. Stockholm.
- Bäck, M. 2009. Vikingatida bebyggelse funnen utanför Birkas stadsvall. *Fornvännen*.
- Bäck, M. & Carlson, M. 1984. *Kvarteret S:ta Gertrud 3. Stadsgårdar och gravar i Sigtuna ca 970-1100. Uppland, Sigtuna, RAÄ 195. Arkeologisk undersökning*. Stockholm.
- Clarke, H. & Ambrosiani, B. 1993. *Vikingastäder*. Stockholm.
- Fodor, I. 1996. *The ancient Hungarians. Exhibition catalogue*. Budapest.
- Holmquist Olausson, L. 1993. *Aspects on Birka*. Stockholm.
- Holmquist Olausson, L. 1997. Birkas borg efter avslutad undersökning. *Till Gunborg. Arkeologiska samtal*. Red. A. Åkerlund et al. Stockholm.
- Holmquist Olausson, L. 2001. Birkas befästningsverk. Resultat från de senaste årens utgrävningar. *Birkas krigare* (red. M. Olausson). Stockholm.
- Holmquist Olausson, L. 2002a. Patterns of settlement and defence at the proto-town of Birka, Lake Mälaren, Eastern Sweden. Scandinavians from the Vendel Period to the 10th century. An Ethnographic Perspective. *Studies in Historical Archeoethnology* 5. Red. J. Jesch. Woodbridge.
- Holmquist Olausson, L. 2002b. The fortification of Birka. Interaction between land and sea. *Martime Warfare in Northern Europe. Technology, organization, logistics and administration 500 BC–1500 AD*. Köpenhamn.
- Holmquist Olausson, L. & Kitzler Åhfeldt, L. 2002. *Krigarnas hus. Arkeologisk undersökning av ett hallhus i Birkas Garnison. Borgar och befästningsverk i Mellansverige 400–1100 e Kr: Rapport 4*. Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholms universitet.
- Holmquist Olausson, L. & Petrovski, S. 2007. Curious birds – two helmet (?) mounts with a Christian motif from Birkas Garrison. *Cultural interaction between East and West* (red. U. Fransson et al). Stockholm.
- Jansson, I. 1986 *Ovala spännbucklor. En studie av vikingatida standardsmycken med utgångspunkt från Björkö-fyndet*. Uppsala.
- Kitzler Åhfeldt, L. 2001. Odensymbolik i Birkas Garnison. *Fornvännen* 95. Stockholm.
- Kyhllberg, O. 1973. De arabiska silvermynten stratigrafi. *Birka. Svarta jordens hamnområde. Arkeologisk undersökning 1970–71 av B. Ambrosiani m. fl.* Stockholm.
- Lindbom, P. 2009. The Assault on Helgö and Birka and the End of the Viking Age. *Situne Dei*.
- Lundström, F. 2006. *Det vikingatida bågskyttet i Birka med främmande inslag*. CD-uppsats i laborativ arkeologi, AFL, Stockholms universitet.

- Lundström, F., Hedenstierna-Jonson, C. & Holmquist Olausson, L. 2009. Eastern archery in Birka's garrison. *The Martial Society. Aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia*. Red. L. Holmquist Olausson & M. Olausson. Stockholm.
- Nordberg, A. 2003. *Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornordisk religion*. Stockholm.
- Nyström, S. 1992. *Runes and rune stones from Björkö. Investigations in the Black Earth*. Birka studies vol. 1. Stockholm.
- Ros, J. 2009. *Stad och gård. Sigtuna under sen vikingatid och tidig medeltid*. Uppsala.
- Serning, I. 1966. *Dalarnas järnålder*. Stockholm.
- Stjerna, N. 2004. En stäppnomadisk rustning från Birka. *Fornvännen* 99.
- Tesch, S. 2008. Sigtuna c. 980–1200 – det maktpolitiska och sakrala stadsrummet. *De første 200 årene – nytt blick på 27 skandinaviske middelaldersbyer*. Red. H. Andersson et al. Bergen.
- Thordeman, B. 1939. *Armour from the battle of Wisby*. Stockholm.
- Trotzig, K. 1936. Den äldre järnåldern i Dalarna. *Dalarnas hembygdskbok*.
- Wegreus, E. 1986. Die Pfeilspitzen von Birka. *Birka II:2. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Red. G. Arwidsson. Stockholm.
- Wessén, E. = *Upplands runinskrifter*, band 6 D:1. Stockholm.

Summary

The issue of how and why the Viking Age town of Birka was abandoned has occupied the minds

of archaeologists for quite some time. The part of town commonly referred to as the Garrison, which actually constitutes a part of the city's defensive structure, has been the focus of recent studies. The course of events that took place there are firmly connected to the city's final phase and its abandonment. A large amount of weapons, and parts of weapons, including 170 arrowheads of varying types, as well as many other objects of a military nature, have been found here. There is no doubt that it is an attack that puts an end to the Garrison.

Among the many finds here is one of a flaming arrow, an unusual object for the Swedish material. Did the attackers use it as an aid to set fire to the building? Some earlier finds from Dalecarlia, which are of a similar nature, have been interpreted as signal arrows, rather than flaming arrows. An arrow similar to the one from Birka has been found in a Hungarian grave. A number of other finds from the Garrison are paralleled by finds from south-eastern Europe. It is commonly thought that Birka was abandoned ca 975 AD but there are some finds that can be interpreted as dating to a later period. It is also not necessarily true that Birka's abandonment is connected with the events at the Garrison. It is entirely possible that the town was abandoned before the hillfort and the Garrison. No fortifications have ever been found in Sigtuna proper, but it is possible that Birka's fortifications could have served as a part of an outlying, outer defensive system.

It is now possible to approach the founding of Sigtuna in new ways, which may change our perception of the relationship between the two towns.